

Д. В. ЖУРАВЛЬОВ, канд. іст. наук, доцент ХНУ імені В. Н. Каразіна, Харків;
В. О. СОЛОДКІНА, магістрантка, ХНУ імені В. Н. Каразіна, Харків

РОЛЬ ДВОРЯНСТВА В СУСПІЛЬСТВІ СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ВІДПОВІДНО ДО «ЖАЛУВАНОЇ ГРАМОТИ ДВОРЯНСТВУ» 1785 Р.

Стаття присвячена аналізу місця і ролі дворянського стану в суспільстві Слобідсько-Української губернії наприкінці XVIII – на поч. XIX ст. і створена на підставі методологічних засад елітизму. Використовуючи законодавчі акти та архівні матеріали, досліджуються можливості впливу дворянства на губернське життя. Окрема увага приділяється дворянському зібранню, як виразнику корпоративних інтересів привілейованого прошарку населення.

Ключові слова: Слобідсько-Українська губернія, «Жалувана грамота дворянству», дворянський стан, дворянське зібрання, політична еліта, державна еліта.

Вступ. У Слобідсько-Українській губернії дворянство, як єдиний стан, що складався з представників колишньої козацької старшини – нащадків російських урядовців та невеликої кількості іноземної (польської, молдавської, грузинської) еліти, почав формуватися в 1785 р., після видання Катериною II «Жалуваної грамоти дворянству». Саме цей документ започаткував процес nobilitації та створення «Родовідної книги дворянства Харківського намісництва». «Жалувана грамота» відкрила раціоналістичний, за термінологією М. Вебера, період в управлінні регіоном, адже тепер права і обов'язки станів впорядковувалися порівняно із попереднім періодом [1, с. 267].

Термін «дворянство» лише на початку XIX ст. став означати закриту соціальну групу, наділену певними юридичними правами [2, с. 12]. Використання цієї назви в такому значенні сприяло усвідомленню благородними особами себе як корпоративної спільноти [2, с. 16]. Дворянство теоретично мало стати опорою імперії в губерніях та взяти активну участь у місцевому управлінні. Проте ряд факторів, завадили в повній мірі реалізувати ці можливості.

Історіографія проблеми досить вагома. Існують кілька авторитетних загальних праць, присвячених соціальній історії Російської імперії, серед яких, наприклад, монографія Б. Міронова «Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.)» [3]. Але науковці, переважно, акцентують увагу на загальних тенденціях, часто оминаючи регіональні особливості. Досліджуючи харківське дворянство, доцільне звернення до робіт російських та західних істориків, присвячених шляхетному стану в Росії та порівняння їх висновків стосовно ролі дворянства в межах всієї імперії [2, 4, 5, 6, 7]. Втім, ці висновки часто суперечать одне одному. Останнім часом з'явилося багато праць стосовно конкретно

харківського дворянства. Серед них – захищена у жовтні 2013 р. дисертація М. В. Луценко [8].

Джерельну базу статті склали «Жалувана грамота дворянству», а також матеріали Державного архіву Харківської області (ДАХО). Крім того, використані художні твори відомого українського письменника, дворянина Г.Ф. Квітки-Основ'яненка (1778-1843 рр.), героями творів якого часто виступали сучасники – представники дворянського стану.

Метою статті є аналіз окремих положень «Жалуваної грамоти», що стосуються обов'язків дворянства в управлінській сфері та співвіднесення їх з місцевими реаліями. Крім того, використовуючи концепції елітистів, зроблено спробу визначити місце дворянства в структурі суспільства Слобідсько-Української губернії.

Хронологічні рамки охоплюють 1785-1815 рр., адже саме цей період слід вважати першим етапом формування місцевої дворянської спільноти. 1785 р. – це рік введення в дію «Жалуваної грамоти дворянству», а 1815 р. був виданий наказ Міністерства внутрішніх справ місцевому дворянському зібранню щодо необхідності пришвидшити внесення претендентів до «Родовідної книги дворянства Харківського намісництва». Причому в 1815 р. масове внесення претендентів до «Родовідної книги...» здійснювалося в останнє. Після цього до неї натрапляли лише окремі кандидати.

Методологічною основою статті є концепції елітистів та парадигма дослідження влади, викладені Є. Вятром [1, с. 178, 181, 193].

Виклад основного матеріалу. Існує дуже багато визначень терміну «еліта». В широкому значенні, представниками еліти того часу можна вважати всіх, хто мав дворянський титул та теоретично міг займати лідерські позиції в структурі губернії, формуючи своєрідне елітне середовище. У вузькому значенні, елітою були виключно ті, хто мав певний майновий рівень та нахили до управлінської діяльності і реалізовував можливість керувати, займаючи певні посади в місцевій адміністрації та беручи участь у культурній та освітній сферах. До речі, якщо згадати прізвища основних дворянських діячів цього періоду, стає очевидним, що в житті губернії активну участь брали лише кілька великих родин, причому більшість з них зарекомендувала себе активними членами спільноти і в попередній, старшинський період, тобто складалася справжня династична традиція.

Дослідники зазначають, що еліта ніколи не є гомогенною, поділяючись і за сферами впливу (державна, політична, фінансова, культурна, інтелектуальна тощо), і за обсягом влади (наприклад, місцева, столична) [9, с. 329]. Так само місцеве дворянство проявляло себе в різних сферах життя губернії, виступаючи найчастіше в ролі культурної та інтелектуальної еліти.

Існує думка, що дворянство мало можливість реалізувати свої політичні й науково-творчі плани в багатьох сферах життя суспільства [5, с. 1]. Досить згадати природничі експерименти В. Н. Каразіна або внесок в культурне життя регіону Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. Але втілення політичних амбіцій наражалося на більш вагомні труднощі й потребували певних законодавчих механізмів.

Правління Катерини II відкрило новий етап в політичному розвитку Російської імперії. Спілкуючися з європейськими філософами, імператриця почала вводити в країні елементи просвітницької монархії, головним наслідком яких мало стати впорядкування привілеїв різних станів імперії та раціоналізація системи управління загалом. Саме в цьому контексті необхідно вивчати проведені нею станової реформи. Звернувшись до тези відомого американського дослідника історії Росії, професора М. Раєва про те, що «полицейское государство (яким дослідник називає Російську імперію) заінтересовано в рационализации всей общественной деятельности», можна стверджувати, що однією з цілей цих перетворень було створення на місцях просвічених осередків дворян, які б сприяли розвитку кожної окремої губернії та впровадженню царських наказів на місцях [6, с. 70]. Основною дворянською організацією, за новими наказами Катерини II, ставали губернські дворянські зібрання, очолювані місцевими предводителями дворянства.

Імператор Павло відмінив накази матері, але його наступник Олександр I знов відновив їх дію (в ДАХО збереглась постанова «О восстановлении прав и преимуществ дворянства», датована 22 травня 1801 р., за якою відновлювалися права дворянства Слобідсько-Української губернії) [10, арк. 3]. Звичайно, подібна зміна законів негативно вплинула на формування місцевих дворянських зібрань, адже в їх розвитку була певна перерва.

Розглянемо докладніше розділ «Жалуваної грамоти» про ці установи, щоб зрозуміти принципи їх існування та дії [11, с. 162-165]. Перш за все, дворянство мало збиратися лише один раз на три роки, в зимовий час. Навіть враховуючи «повільність» життя в імперії в XIX ст. через відсутність швидких засобів зв'язку та величезність територій, це навряд чи сприяло тому, що дворяни могли б вчасно та ефективно вирішувати актуальні питання життя губернії. Примітка про зібрання в холодну пору року зрозуміла, адже влітку дворяни мали займатись господарськими справами, але взимку приїзд на зібрання окремих представників міг бути неможливим через погодні умови, оскільки під час заметілей життя в регіоні взагалі завмирало. Г.Ф. Квітка-Основяненко описував ситуації, коли дворяни тижнями не покидали своїх маєтків через заметіль [12, с. 8]. Звичайно, цей фактор міг негативно позначатися на кількості присутніх на зібранні представників шляхетного стану.

Дворянству дозволялося представляти свої прохання перед губернатором, але є було кілька суворих пунктів про штрафи за вимоги, які не відповідають законам Російської імперії. Теоретично, в будь-якій новій пропозиції можна знайти положення, що не відповідають чинному законодавству. Тобто, цей пункт міг значно обмежувати ініціативу благородних осіб. Наприклад, під час війни з Наполеоном, 24 вересня 1812 р. місцеве дворянське зібрання спробувало прийняти рішення зібрати ополчення для захисту губернії, проте, дворянин Василь Абаза засумнівався «будет ли оно ополчение согласно законам и желаниям власти» [13, с. 1, 8, 12, 23]. Цікаво, що через сумніви цього дворянина про відповідність ініціативи бажанню влади, інші благородні особи, згідно документів, від неї відмовились.

Велика увага зверталася на наявність у місцевого дворянського зібрання своєї печатки, архіву, казни, тобто елементів, які символізували цю установу як дієву самоврядну організацію. Правда, власна будівля дворянського зібрання у місті Харкові з'явилась лише у 1825 р., можливо, через фінансові труднощі або ж недосконалість дворянської самоорганізації – відповідь на це питання ще потребує подальшого вивчення.

М. Раєв стверджує, що жалувані грамоти мали б сприяти участі станів у місцевому управлінні, але неможливо було створити дієву автономну адміністрацію шляхом авторитарних рішень центральної влади та державною системою управління й контролю [6, с. 71]. Проте, аналізуючи ці грамоти, можна дійти висновку, що все ж таки однією з причин неспроможності дворянського зібрання була нестача конкретних вказівок центральної влади щодо сфер дворянської діяльності в губерніях. Цю тезу підтверджують закони Російської імперії стосовно дворянського самоврядування, часто засновані на окремих прецедентах та запитаннях, які надходили з різних регіонів країни [14, № 15280, с. 308-309; № 15265, с. 295-297].

Негативним фактором також можна вважати відсутність досвіду управління у представників місцевої еліти. Брати участь у дворянському зібранні (тобто голосувати, обговорювати поточні питання та обіймати посади) мали люди старші за 25 років, які перебували на службі й володіли землею, тобто розумілися на управлінських справах. Проте одна справа – управляти власним маєтком і зовсім інша – виконувати суспільні доручення, керуючися суворим законодавством.

Тож, дворянське зібрання до певної міри залишалось ізольованим від життя губернії, адже в його компетенції часто залишалися лише вузькі питання, пов'язані із життям дворянського стану. Крім того, не було розроблено чітких законодавчих механізмів, що дозволяли б дворянству брати участь у політичному житті на губернському рівні. Дворяни, які обрали цивільну службу, входили до складу багатьох місцевих структур, наприклад, до повітового суду, дворянської опіки тощо. Тобто їх роль в місцевому управлінні зводилась до виконання чиновницьких обов'язків і в більшості випадків вони позбавлялися можливості проявляти ініціативу.

Але у критичних ситуаціях, наприклад, під час війни з Наполеоном, дворянство все ж таки демонструвало суспільну активність. Зберігся збірник документів під редакцією І. А. Еннатського, який ілюструє дії дворянського зібрання в 1812 р. [13]. У Слобідсько-Українській губернії було зібрано ополчення, яке, нажаль, через віддаленість від театру воєнних дій, так і не взяло безпосередньої участі у боях. Місцеве дворянство активно допомагало діючій армії фуражем та кіньми, кілька разів оголошувало збір коштів для постраждалих («постановили... внести по одному рублю на все издержки», «пожертвование... в пользу потерпевших разорение от вторжения неприятеля в Россию») [13, с. 3, 5].

Таким чином, в управлінській сфері дворяни мали обмежені повноваження. Що ж залишалось їм? Культура та освіта: «если дворяне внесли какой-то вклад в политическую жизнь, то сделали они это... как некое внеклассовое образование,

борющеся за всеобщее благо... как интеллигенция» [7, с. 225]. Безумовно, це дуже ідеалізований і спрощений погляд на роль дворянського стану в Російській імперії, але складно переоцінити роль благородних осіб в розвитку культури та освіти. Особливо яскраво цей внесок простежується на місцевому рівні. Саме з лав шляхетних дворян вийшли Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, визначний письменник романтизму, який брав активну участь у створенні українського театру; В. Н. Каразін, засновник Харківського імператорського університету; представники гуртка «Харківських романтиків», які розпочали культурну стадію національного відродження (або більш влучно сказати «будівництва») на Слобожанщині. Багато зробили дворяни для покращення стану губернських міст. Залишаючись протягом певного часу найосвіченішим прошарком суспільства, дворянство позитивно впливало на культурно-освітній рівень губернії, висуваючи різні ініціативи, наприклад, щодо створення Інституту благородних дівичь та займаючись благодійністю [15, с. 94-95].

Професор Гарвардського університету, дослідник російської історії Р. Пайпс зазначає, що реальні політичні здобутки дворянства складають жалюгідне враження порівняно з їх можливостями як найзаможнішої та найосвіченішої групи населення [5, с. 226]. Але все ж таки, незважаючи на заможність та освіченість, губернське дворянство було позбавлено дієвих механізмів впливу на губернське управління, його представники могли взяти участь у політичному розвитку Російської імперії лише зробивши кар'єру у всеросійському масштабі та увійшовши до столичних установ, в той час як система місцевого самоврядування залишалась не розробленою.

Для розуміння місця дворянства в структурі окремої губернії треба проаналізувати відносини цього стану і влади взагалі. Вже згадуваний Єжи Вятр виокремлює кілька парадигм дослідження влади: чиїм інтересам вона служить, хто здійснює керівництво, як ця влада здійснюється [1, с. 178, 181, 193]. Радянські дослідники вважали, що монархія, перш за все, задовольняла інтереси заможного дворянства [16, с. 14] І з цим висновком в принципі можна погодитися. Фактично, управління в Російській імперії впроваджувалося шляхом бюрократичного апарату, який складався з дворянства різних рангів, тобто шляхетний стан можна вважати основною опорою монархії. Дворянство складало бюрократичний апарат, який забезпечував державну владу, тож з цієї позиції можна назвати його представників державною елітою.

Серед дослідників існують різні оцінки «Жалуваної грамоти» та її ролі в оформленні дворянського стану. Одні історики зазначають, що дворянство «проиграло боротьбу за право реально управлять імперией» до кінця XIX ст.; інші ідеалізують «Жалувану грамоту» і вважають, що саме вона дозволила дворянству стати «ведущей силой в русском обществе» [4, с. 29]. Без сумніву, домінуючою є перша думка, а корені цього програшу криються в непродуманих механізмах управління, які з'явилися наприкінці XVIII ст. «Жалувана грамота» закріпила певний етап в розвитку дворянства, але, одночасно з цим, останнє було позбавлене

дієвих управлінських можливостей на місцях. Тож в основному свої ініціативи дворянство мало змогу впроваджувати лише в культурно-освітній сфері.

Висновки. Підбиваючи підсумки, можемо виокремити в загальному середовищі дворянства Слобідсько-Української губернії державну (чиновницьку), культурну та інтелектуальну еліти, адже саме в цих сферах представники благородного стану зробили найбільший внесок на місцевому рівні. Обмеженість можливостей дворянства в політичній сфері пов'язана з відсутністю чітких законодавчих механізмів, які б регулювали його діяльність. Проте ініціативи представників благородного стану в культурній та освітній сферах сприяли підвищенню статусу губернії (особливо відкриття університету), а це, в свою чергу, позитивно впливало на імідж регіону, що створювало умови для подальшого розвитку.

Список літератури: 1. *Вятр Е.* Социология политических отношений / Вятр Е. – М.: Издательство «Прогресс», 1979. – 464 с. 2. *Фриз Г. Л.* Сословная парадигма и социальная история России / Г. Л. Фриз // Американская русистика: Вехи историографии последних лет. Императорский период: Антология / Сост. М. Дэвид-Фокс. Самара: Изд-во «Самарский университет», 2000. – С. 121-163. 3. *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII—начало XX в.): В 2 т. / Б. Н. Миронов. 3-е изд., испр., доп. — СПб.: «Дмитрий Буланин». — XL, 548 + 583 с., 87 + 55 ил. 4. *Васюточкин Г. С.* Российское дворянство глазами двух оппонентов: Ричарда Пайпса и Александра Солженицина // Васюточкин Г. С. // На перевале тысячелетий: страницы публицистики. – СПб: Изд-во Александра Сазанова, 2011. – С. 343-355. 5. *Пайпс Р.* Россия при старом режиме / Р. Пайпс. – Кембридж, Массачусетс, 1980. – 436 с. 6. *Раев М.* Регулярное полицейское государство и понятие модернизма в Европе XVII – XVIII в. – попытка сравнительного подхода к проблеме / М. Раев // Американская русистика: Вехи историографии последних лет. Императорский период: Антология / Сост. М. Дэвид-Фокс. Самара: Изд-во «Самарский университет», 2000. – С. 48-80. 7. *Томсинов В. А.* Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства: её истоки, содержание [Электронный ресурс] / В. А. Томсинов / <http://tomsinov.com/IOGP/gramota1785.pdf>. 8. *Луценко М. В.* Дворянство Слобожанщини наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. :дис.... канд. істор. наук / М. В. Луценко. – Харків, 2013. – 201 с. 9. *Delican M.* Elite theories of Pareto, Mosca and Michels [Electronic resource] / M. Delican. Access: 15.04.2014. 10. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 5. – Спр. 50. О восстановлении прав и преимуществ дворянства 1801 г. – Арк. 11. *Дворянская империя XVIII в. (основные законодательные акты): сборник документов / Сост. М. Т. Белявский.* – Издательство Московского университета, 1960. – 224 с. 12. *Квітка-Основ'яненко Г. Ф.* Зібрання творів у семи томах / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – Т. 7 Історичні, етнографічні, літературно-публіцистичні статті, листи. – К., 1981. – 568 с. 13. *Эннатский И. А.* Участие харьковского дворянства в Отечественной войне 1812 года по архивным сведениям из дел канцелярии Харьковского дворянского депутатского собрания / И. А. Эннатский. – СПб, 1912. – 37 с. 14. *Полное собрание законов Российской империи [Электронный ресурс].* – Режим доступа: http://www.nlr.ru/eres/law_r/content.html. Доступ – 26.04.2013. 15. *Илляшев Л. В.* Краткий очерк истории Харьковского дворянства / Л. В. Илляшев. – Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2007. – 216 с. 16. *Соловьев Ю. Б.* Самодержавие и дворянство в конце XIX века / Ю. В. Соловьев. – Ленинград: Издательство «Наука», 1973. – 384 с.

Надійшла до редколегії 17.02.2014 р.

УДК (477.54) «XVIII/XIX»

Роль дворянства в суспільстві Слобідсько-Української губернії відповідно до «Жалуваної грамоти дворянству» 1785 р. / Д. В. Журавльов, В. О. Солодкіна // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - № 25 (1068). – С. 35-41. Бібліогр.: 16 назв. – ISSN 2079-0813.

Стаття присвячена аналізу місця і ролі дворянського стану в суспільстві Слобідсько-Української губернії наприкінці XVIII – на поч. XIX ст. і створена на підставі методологічних засад елітизму. Використовуючи законодавчі акти та архівні матеріали, досліджуються можливості впливу дворянства на губернське життя. Окрема увага приділяється дворянському зібранню, як виразнику корпоративних інтересів привілейованого прошарку населення.

Ключові слова: Слобідсько-Українська губернія, «Жалувана грамота дворянству», дворянський стан, дворянське зібрання, політична еліта, державна еліта.

УДК (477.54) «XVIII/XIX»

Роль дворянства в обществе Слободско-Украинской губернии согласно «Жалованной грамоте дворянству» 1785 г. / Д. В. Журавлев, В. О. Солодкина // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - № 25 (1068). – С. 35-41. Бібліогр.: 16 назв. – ISSN 2079-0813.

Статья посвящена анализу места и роли дворянского сословия в обществе Слободско-Украинской губернии в конце XVIII – в начале XIX ст на основе методологических концепций элитистов. Используя законодательные акты и местные архивные документы, исследуются механизмы влияния дворян на жизнь губернии. Отдельное внимание уделяется дворянскому собранию, как выразителю корпоративных интересов привилегированной прослойки населения.

Ключевые слова: Слободско-Украинская губерния, «Жалованная грамота дворянству», дворянское сословие, дворянское собрание, политическая элита, государственная элита.

This article analyzes role and place of the nobility in the Sloboda-Ukrainian province in the end of 18 – 19 century with using methodological elite's concepts. On the basis of archival documents and legislative acts was traced nobility's influence on the social life in region. Also was researched Nobility's assembly, which representative corporative interests of nobility.

Key words: Sloboda-Ukrainian province, «Charter to the nobility», nobility, Nobility's assembly, political elite, government elite.